Kongl. Academiens Qvarn i Upsala

Dess läge och dess miljö och några drag ur dess historia

Av NILS SUNDQUIST

Akademikvarnen i Uppsala torde vara riksbekant. Dess läge på holmen i ån nedanför domkyrkan och strax ovan Dombron vid Gamla torget gör att ingen, som gör en rundvandring i Uppsalas hjärta, kan undgå att uppmärksamma den gamla kvarnbyggnaden. Den pittoreska bilden livas av Fyris' ständigt – om ock stundom ej så ystert – strömmande vatten vid Kvarnfallet. På ett alldeles särskilt sätt har den gamla kvarnen fått förankring icke blott hos uppsalaborna utan också hos folk land och rike över. Akademikvarnen och dess miljö är, enligt var mans mening, något som icke får förändras.

Det är verkligen också en ålderdomlig upsaliensisk stadsbild som Akademikvarnen ingår i. Det befinns att kvarnholmen och kvarnen med dess intilliggande hus är det bebyggelseområde, som oftast blivit föremål för avbildning alltsedan 1700-talet. För besökande konstnärer – såsom Martin, Mayer, Billmark m. fl. – har det tydligen varit lockande att avbilda kvarnen och kvarnön med dess pittoreska byggnader och arbetsliv såsom målerisk kontrast till den mäktiga domkyrkan på Domberget i bakgrunden. Vad som i hög grad bidragit till att denna åmiljö blivit bevarad från äldre tider är att de höga stenmurar kring ån, som uppfördes strax efter mitten av 1700-talet, redan från början gjordes så stabila att de sedan dess ej behövt ombyggas. Den ärevördiga Dombron över ån och den minst lika vördnadsvärda Kvarnbron över den gamla kvarnarmen vid nedfarten till Akademikvarnen utgöra karakteristiska inslag i denna stabila åarkitektur.

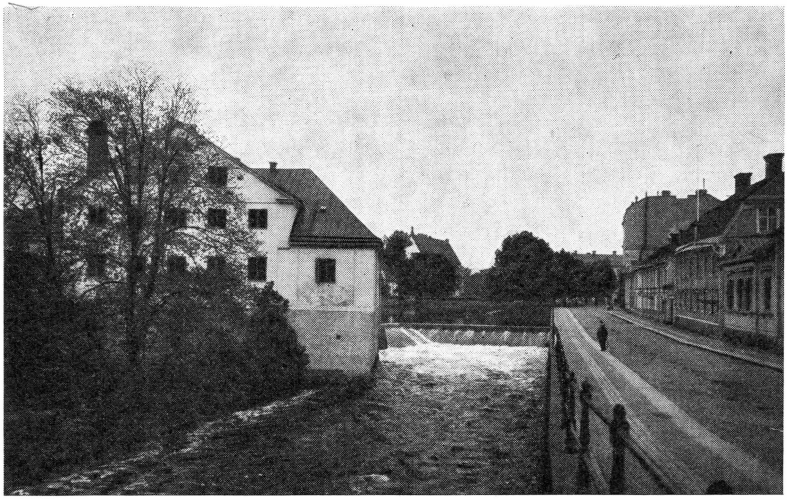

Bild 1. Kvarnholmen i Fyrisån med Akademikvarnen och kvarnfallet; t. h. Östra Ågatan. Foto från Dombron, 1900-talets början.

Holmen i ån

Den holme i Fyrisån, där Akademikvarnen är uppförd, var under medeltidens århundraden intimt förknippad med domkyrkomarkens historia. På många punkter äro kvarnöns öden oklara, men mycket talar för att det är just denna ö, som beröres i domprosten Andreas Ands testamente av 1316 och där det förordnas att testator överlämnar »min ö i Uppsala med alla byggnader och vattenverk, belägna där och i ån bredvid» till gemensam bostad åt alumnerna vid domskolans högre avdelning. Domskolan låg som bekant på nuvarande Riddartorget och var nära ansluten till det här belägna S:t Eriks kapell. En omdisposition av den av Andreas And överlämnade ön synes ha företagits på 1400-talet, i det att ärkebiskop Jakob Ulfsson, Uppsala universitets grundare, år 1478 överlämnade holmen i ån till ett kommunitet för behövande studenter vid det nu endast ett år gamla universitetet. Sin tilldelade uppgift fick holmen tydligen uppbära ända in på 1600-talet, ty konung Karl IX upplät, efter universitetets upprättande efter Uppsala möte 1593, studentholmen på nytt till kommunitet. I

brevet, daterat 26 aug. sagda år, säges »at samma Communiteet må och skall blifwe hållit nidre vid strömmen opå Studenteholmen medan fornempde platz af ålder hafwer dertil förordnet warit, och ther skole förbenempde fyretije personer dageligen spisede och elliest med wåninger nödtorfteligen försorgde blifwe». När sedermera tullen från den på platsen uppförda kronokvarnen av drottning Kristina 1647 överläts på universitetets inkomststat, kunde universitetsmyndigheterna ta hela holmen i besittning för kvarndriften, ty efter det att Gustaf II Adolf på 1620-talet hade upplåtit den gamla ärkebiskopsgården, dvs. nuvarande Gustavianum, till universitetshus, hade studentkommunitetet fått överflytta dit i dess översta, för ändamålet särskilt inredda våning.

Vattenkvarnen

Bekant torde vara att Akademikvarnen i Uppsala har en mycket hög ålder. Denna sats är riktig vad det gäller kvarnrörelsen på

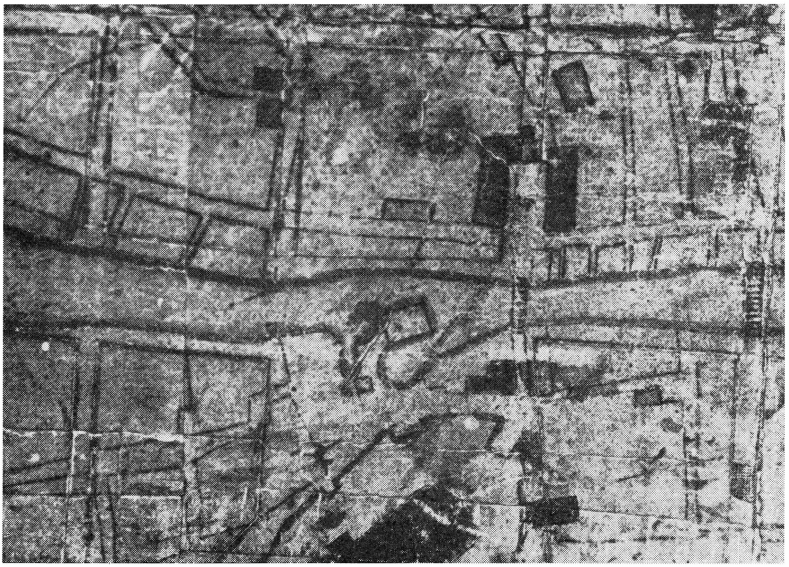

Bild 2. Den älsta kartan över kvarnholmen. Detalj ur stadsregleringsplanen från 1640-talet. Kungl. Lantmäteristyrelsens arkiv.

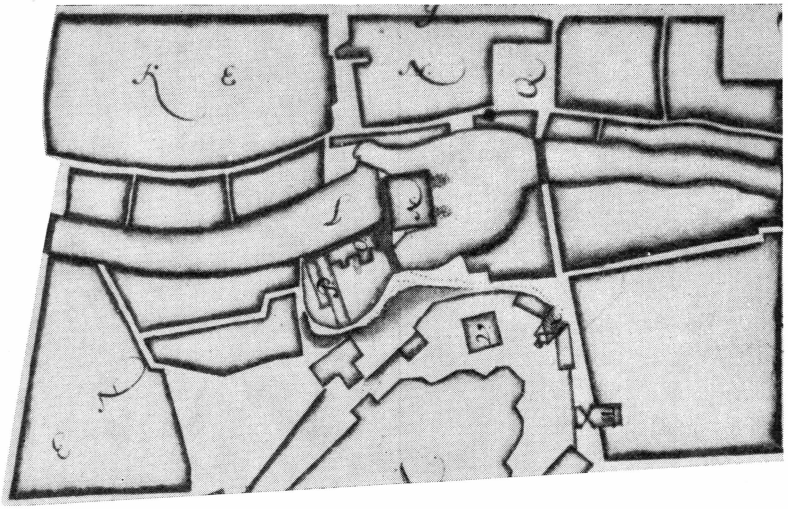

Bild 3. Kvarnholmen och intilliggande industriområde på 1660-talet. Detalj ur stadskarta över Uppsala 1667. Rosenhaneska arkivet, Kungl. Vitterhets Akademiens arkiv.

platsen. Själva kvarnbyggnaden är dock ej så gammal. Sådan kvarnbyggnaden nu står härrör den från en ombyggnad omkring 1855. Vid nämnda tidpunkt hade utbyggnad av kvarndriften blivit nödvändig. Vad som fanns på platsen då var den arkitektoniskt tilltalande kvarnbyggnad, som åren 1766–68 uppförts och som i sin tur ersatte en kvarnbyggnad från 1600-talet. 1700-talskvarnen utgjordes egentligen av en enda stor sal ovan maskinvåningen — vilket framgår av de bevarade ritningarna — men en sådan »skön» disposition var ur praktisk synpunkt ohållbar några decennier in på 1800-talet, i synnerhet sedan nya siktmaskiner krävde utrymme. Det blev en genomgripande omdisponering av den envåniga kvarnen, så skickligt utförd att vinsten blev icke mindre än fyra bottnar ovan drivvåningen. Utökningen kunde ske dels genom entresolering av 1700-talets höga kvarnsal, dels genom ett förhöjt tak, som gav rum för ytterligare två våningar. De båda gavelfronterna på kvarnbyggnadens norra och södra fasader härröra från denna takförhöjning.

Ehuru källorna till belysande av de äldsta skedena i kvarnrörelsen vid Uppsala kvarnfall äro allt annat än rikt flödande, veta vi dock säkert att densamma har så djupa rötter som i 1200-talet. År 1286 skymtar kvarnrörelsen för första gången. Av ett av konung Magnus Ladulås utfärdat bytesbrev med Uppsala domkyrka 22 maj 1286 framgår att nedanför Domberget fanns en bro, ett fiskverk intill denna samt ett kvarnverk. Vidare ges i ett annat dokument den upplysningen att det var ärkebiskop Magnus Bosson (1286–1289) som byggde kvarnen. Man kan förmoda att anläggningen kom till stånd omedelbart efter det Magnus Ladulås till domkapitlet överlämnat Domberget och åtföljande dispositionsrätt till västra åstranden, speglad i den ovannämnda vederlagsöverenskommelsen också om den östra år 1286.

Kvarnens exakta läge vid denna tidiga tid är svårbestämbart. Man får söka nöja sig med att fastställa kvarnarmens läge, varvid man är berättigad att utgå från att 1280-talets kvarnarm haft i princip samma läge som den ännu existerande på kvarnholmens västra sida. Kvarnens läge kan möjligen bekräftas av ärkebiskop Nils Allessons brev av 8 jan. 1296 rörande domprosten Andreas Ands dispositionsrätt till »en tomt i vår stad Uppsala vid Allmänningsgatan med vår kvarn i öster och domkyrkan i söder (ev. sydväst)». Av brevet framgår att domkyrkan 1296 ägde kvarnen.

Tyvärr veta vi knappast någonting om kvarnrörelsen under medeltidens följande århundraden. Säkert är dock att vid reformationen kvarnen övergick i kronans ägo och att den därefter hade sin roll som kronans tullkvarn tills det ovannämnda året 1647, då drottning Kristina överlät kvarntullen till universitetet.

Ett gammalt industriområde

Sedan kvarndammen på 1280-talet anlagts norr om Dombron i höjd med nuvarande Saluhallen utvecklades västra åstranden här till ett sannskyldigt »industriområde». Vattenhjulsdrivna verk voro förvisso av behovet påkallade vid byggnadsarbetena vid domkyrkan. På 1570-talet anlade Johan III vid fallet en kopparhammare i och för arbetena med domkyrkans taktäckning. Under 1600-talet

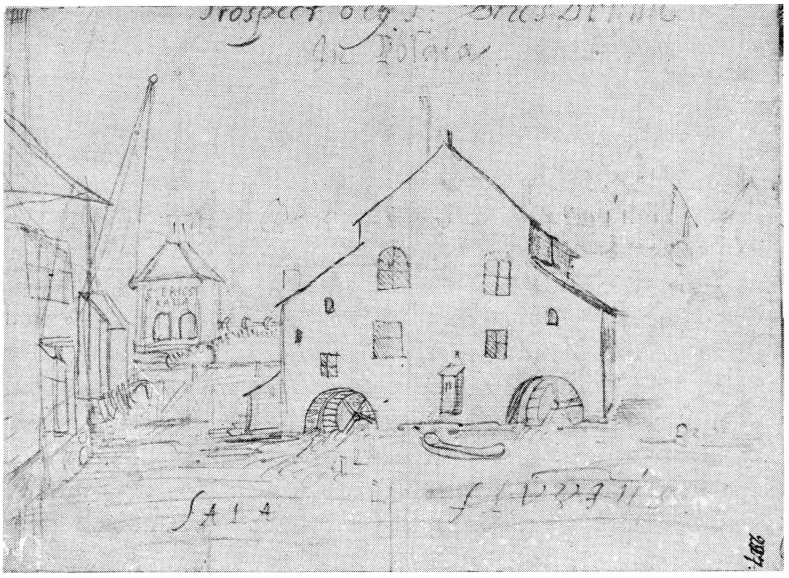

Bild 4. Kvarnhuset på 1660-talet, sett från Dombron. T. v. brunnshuset över S:t Eriks källa. Skissritning i Erik Dahlbergs samlingar, Kungl. Bibl.

tillkommo flera verk, såsom borrverk för borrning av kanonpipor m. m. År 1649 anlade överbergmästaren Georg Grissbach ett pumpverk vid fallet, som via gjutjärnsrör tryckte vatten upp till en springbrunn på slottets borggård. På en karta från 1667 ses vid kvarnfallet, förutom mjölkvarnen, både papperskvarn och sågkvarn. Den tekniskt intresserade och kunnige professor Olof Rudbeck (1630–1702) planerade ytterligare utbyggnadsarbeten vid ådammen, främst med syfte att ge studenterna undervisning i tekniska ting, en begynnelse till en teknisk högskola. Men vattenflödet vållade experimentatorn svåra bekymmer och tvingade honom att på 1680-talet förflytta sina verksanläggningar till Islandsfallet, där stadens vattenledningsverk ännu kan sägas uppbära traditionerna från vad som tidigare funnits på platsen.

Vad som ovan sagts kan måhända i sin mån visa vilken intressant historia Akademikvarnen och dess miljö har. Mjölkvarnen är den anläggning, som vid fallet segast hållit sig vid liv århundra-

dena igenom, i det att kvarnrörelsen upphörde först 1946 i och med att malningskvoten då överfördes på Uppsala Valskvarn.

Kvarndriften under 1600-talet och början av 1700-talet

Hur kvarnen såg ut vid den tid den blev Akademikvarn veta vi icke. Det framgår dock av den till tiden omkring 1643 daterade äldsta stadskartan, bild 2, som om en byggnad av försvarlig storlek nu skulle resa sig över åholmen, väl närmast att tolka som ett kvarnhus. När vi komma fram på 1660-talet veta vi bättre besked, ty från detta decennium härrör både bild- och kartmaterial över byggnaden på kvarnholmen. På en stadskarta från 1667 ses vattenflödet från de båda hjulrännorna markerat, bild 3, och på en av Erik Dahlberg utförd teckning, med position från Dombron, bild 4, ser man en mäktig kvarnbyggnad i flera våningar, täckt med ett säteritak i karolinsk stil och med stora vattenhjul i dubbla rännor.

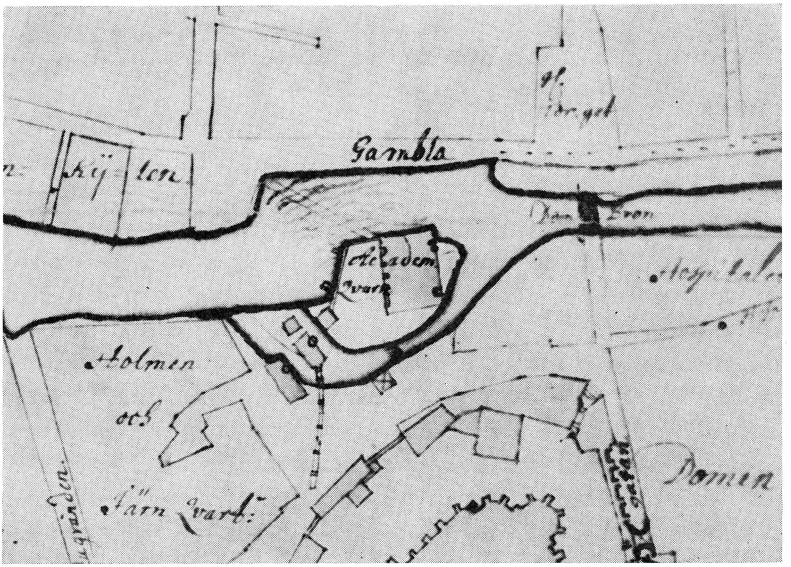

Bild 5. Kvarnholmen och Akademikvarnen vid 1600-talets slut, detalj ur Lars Hoffstedts plankarta över Uppsala, utarbetad omkring år 1700. Kungl. Lantmäteristyrelsens arkiv.

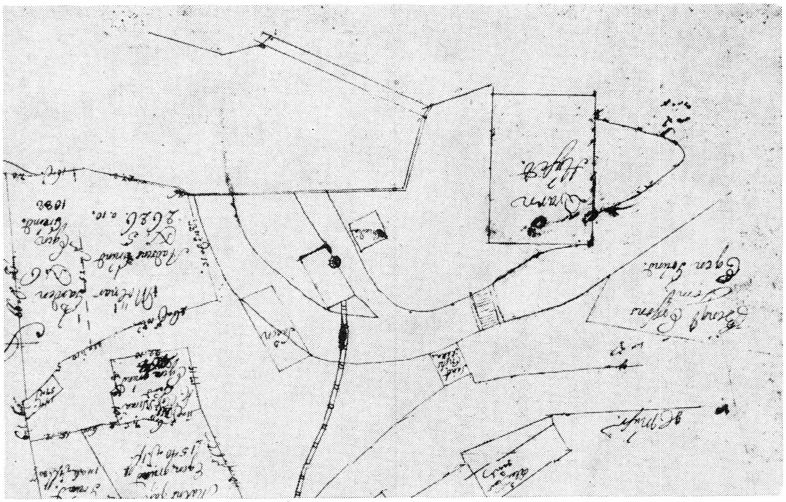

Bild 6. Kvarnholmen och Akademikvarnen vid början av 1700-talet. Planen uppochnerställd för att kunna jämföras med kartan å bild 5. Det kvadratiska huset t. v. på kvarngården betecknas som »Smedja», huset på den lilla ön norr därom torde vara »Papperskvarnen» och det långa huset ytterligare norröver är »Sågen». Det närmaste kvarteret vid ån, norrut, har huvudbeteckningen »Mjölnargården». Landsarkivet i Uppsala.

Till belysande av kvarndriftens arbetsformer under det senare 1600-talet föreligger en av akademiska konsistoriet utarbetad stadga för kvarnen av år 1680, här nedan återgiven in extenso. Och när vi komma in på 1700-talet närma vi oss med stora steg det skede, åren 1766–1768, då den ovan berörda stora ombyggnaden gjordes och som resulterade i det ståtliga mansardtaktäckta kvarnhuset med den risalitburna nätta gavelfronten på gårdsfasaden.

Givet är att Uppsala stad också ville utnyttja kvarndammen på östra åstranden, men en framställning härom avslogs 1765, vilket visar den fasthet, under vilken vattenkvarndriften tillkom Akademien.

I sin »Upsala universitets historia» tecknar CLAES ANNERSTEDT några drag i Akademikvarnens historia under 1600- och 1700-talen. (Del. II: 2 och III: 2.) Då denna historik erbjuder mycket av kulturhistoriskt intresse återges den här:

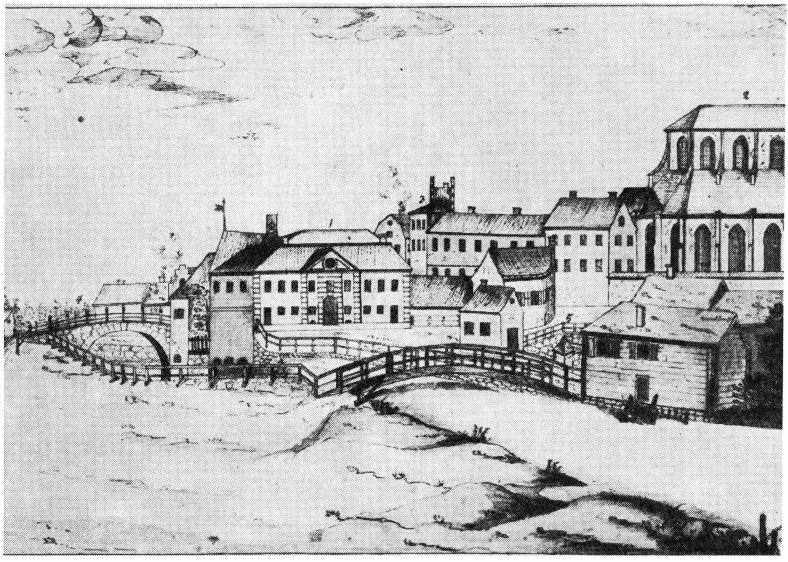

Bild 7. Akademikvarnen och dess miljö nedanför domkyrkan under 1700-talets senare del. Kvarnhuset framträder i den arkitektur det fick efter förnyelsen 1766–68. Teckning med sikt från norr av J. ULFSTRÖM 1768. Kungl. Bibl.

En av universitetets viktigaste byggnader var den stora mjölkvarnen ovan Dombron, som Kristina donerat 1647 och reduktionen velat återtaga 1655, men som ånyo donerats av förmyndarregeringen 30 okt. 1663 för kommunitetets upprätthållande, vilken åtgärd sedermera 10 dec. 1674 godkändes af Karl XI och, efter att den nya reduktionen åter framträtt med anspråk, ytterligare bekräftades 21 jan. 1682. Rudbeck reparerade den och det tillhöriga dammbordet flera gånger och uppdrev därigenom dess avkastning (Enligt den otryckta kalkyl över kvarnens ekonomi, som han bifogade sitt brev till kanslern 25 mars 1685, skulle den årliga medelavkastningen stigit efter hans reparation 1644 från 298 till 402 tunnor intill 1676 och sedan fallit för 1676–83 till 351 tunnor. Det är dock bruttoinkomsten han meddelar, ty han har ej avräknat mjölnarlön och reparationer); men hans ovän räntmästar Arrhenius påstod, att Rudbecks egna anläggningar vid kvarnfallet sedan betydligt minskat avkastningen (J. Arrhenius t. kanslern 12 dec. 1682. Han anser att kvarnen 1674–79 givit 1 000 tunnor mindre än 1666–71 på grund av Rudbecks s. k. biverk). Denna sjönk också så, att konsistorium slutligen an-

slöt sig till Arrhenii förslag 1695 att utarrendera kvarnen för 280 tunnor årligen, vilket efter ett spannmålspris av 4 dal. smt tunnan skulle årligen inbringa 1 120 dal. smt, men även detta belopp kunde arrendatorn ej utgöra, och vid en uppgörelse 1706, då arrendet sattes i pengar, blev detta nedsatt till blott 2 800 dal. kppt, ell. 933 i silver. (Kons. prot. 17 sept. 1695 och 17 jan. 1706). Reparationerna voro dyrbara och 1709 års vårflod åstadkom sådan förödelse, att konsistoriet begärde och fick tillåtelse att för återställande av kvarndammen begagna sig av virket i Rudbecks träsluss (Om slussen se Bref af O. R., inledningen s. 238). Vid den mindre vattenränna, som i väster avgränsade kvarnholmen, fanns alltsedan Gustaf Adolfs tid en papperskvarn, (Se C. Ambrosiani i Uplands fornminn.-fören. tidskrift, 4, s. 343 ff.), som troligen samtidigt med stora kvarnen övergått i unversitetets ägo: (Karl XI säger i sin bekräftelse 10 dec. 1674 å stora mjölkvarnen, att han därtill lägger »strömmen, hvarest papperskvarnen bygd är», men av protokollen synes, att universitetet innehaft den tidigare); år 1674 utarrenderades den till Rudbeck för 100 dal. kppt, men denna kvarn liksom hans övriga tekniska

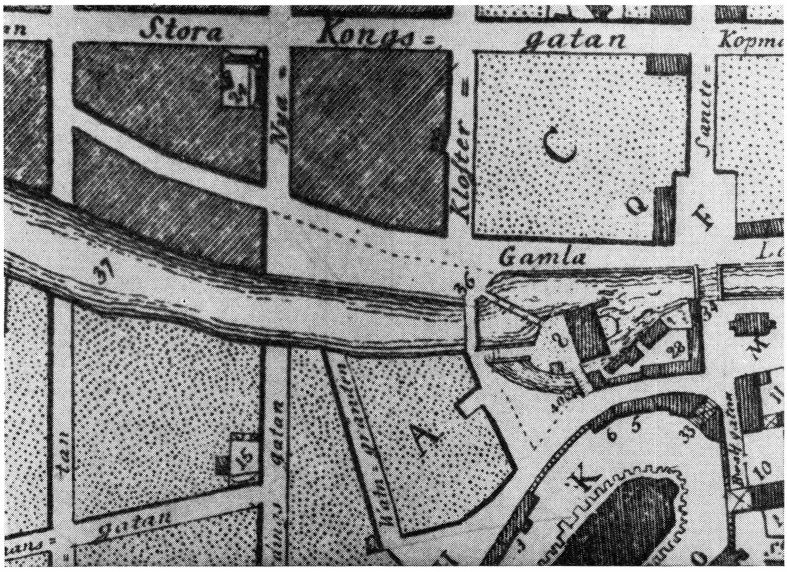

Bild 8. Kvarnholmen och dess omgivning på 1770-talet. På denna bild liksom på den föregående ses den s. k. Kvarnspången, som i äldre tid förenade Klostergatan och Gamla Långgatan (Ö. Ågatan) med området norr om Kvarnholmen (nuvarande Saluhallsområdet).

anläggningar därsammastädes blevo en nagel i ögat på konsistoriet för det vatten, som genom dem drogs från stora kvarn, och 1685 flyttade Rudbeck sina verk ned till Munkbron, nuvarande Islandsbron. (Kons. prot. 20 juni, 22 juli och 3 okt. 1685. Rudbeck uppger sin förlust på papperskvarnen 1674–83 till 3 958 dal. kppt [Bref af O. R. s. 243]).

Akademikvarnen spelade under 1700-talet visserligen icke längre

---

Bilderna 9, 10 och *11* utgöra ritningar till Akademikvarnens ombyggnad 1766–1768. Kungl. Bibl.

Bild 9. Sektion genom östra hjulhuset från öster. Kvarnen drives av tre vattenhjul i varje hjulhus, dvs. tillhopa sex. Varje hjulhus driver fem stenpar, dvs. tillhopa tio. Ytterhjulen drev vardera två stenpar, mellanhjulet ett. Vattenflödet föres mot hjulen medelst skidbord på underfall.
Bild 10. Sektion genom kvarnen från norr. Hjulaxeln går från hjulhuset in i transmissionsvåningen, varifrån stående axel driver malstenarna. Stenparen stå i rader i den resliga kvarnsalen, två våningar hög. Den arkitektoniskt väl genomarbetade kvarnhusfasaden (den norra, mot gården) livas, kring de tre mittaxlarna och huvudportalen, av en gavelbärande tunn mittrisalit. Rusticerade hörnkedjor svara mot risalitens rusticering. Arkitektur i HÅRLEMAN–CRONSTEDTS stil.
Bild 11. Kvarnhuset i plan; vänstra hälften visar hjulens placering i hjulhuset och maskineriets system i transmissionsvåningen; högra hälften visar de västra stenparens rad och det västra magasingalleriets plan ovan hjulhuset (Jfr sektionen på bild 10). Våningsförbindelsen vanns genom trappor mot norra och södra väggarna.

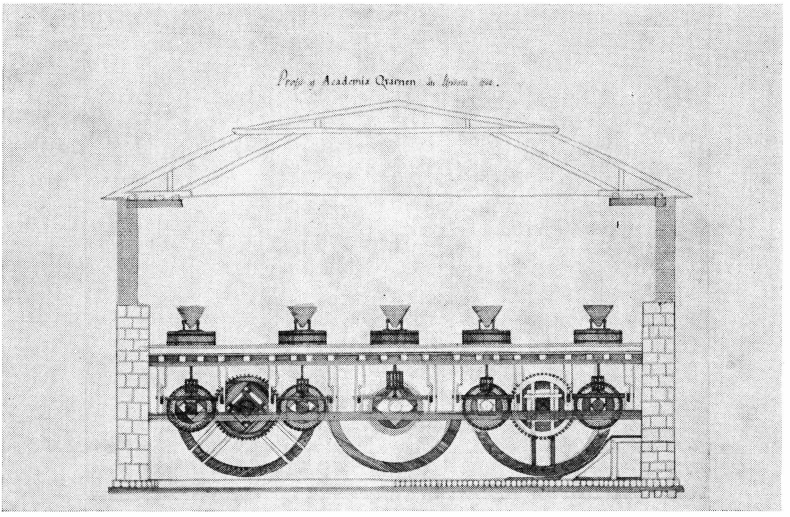

Bild 9.

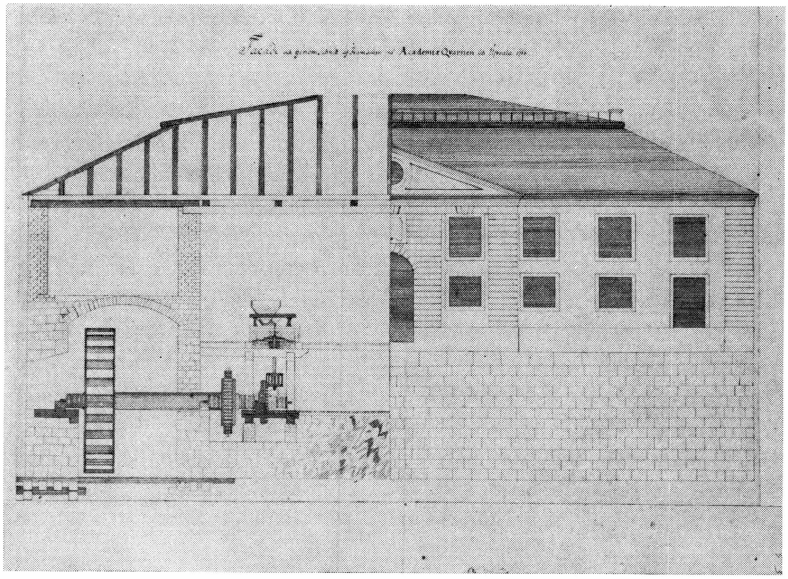

Bild 10.

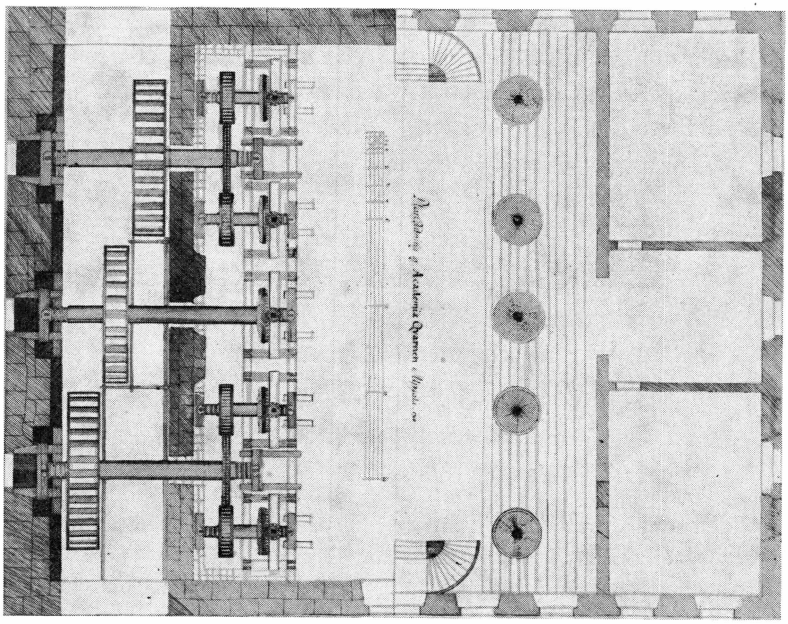

Bild 11.

samma roll för universitetets inkomststat som under föregående seklet, sedan avkastningen av universitetets jord relativt stegrats starkare, men den representerade dock en god inkomst, och denna uppdrevs vida över det arrende å 933 dlr. smt., varmed man fått nöja sig 1706. Dess avkastning har dock varierat betydligt. Från 831 dlr. smt. år 1719 steg den oupphörligt om ock ryckvis, en gång år 1766 gick bruttoinkomsten ända till 15 772 dlr. smt. År 1779 beräknade man i konsistoriet, att kvarnen skulle i netto giva 620 tunnor eller 1 240 rdr. (= 7 440 dlr. smt. eller 22 320 i kpt.); denna avkastning i tunnor är dubbelt större än den som inflöt på 1690-talet. Från och med år 1780 har brutto-inkomsten vanligen hållit sig något över 2 860 rdr. Men så har den ock stundom kostat betydligt i reparationer; dammen reparerades 1759 och 1762 för resp. 4 166 och 15 466 dlr smt. och själva kvarnhuset 1766–68 för 71 307 d:o. Huruvida den nya kvarnhusbyggnad med tre par stenar »vid slussen och vestra sidan om dammen vid Upsala qvarn», till vars uppförande kanslern samtyckte 29 mars 1787, blev uppförd, vågar jag ej säga. Den måste tydligen ha legat på samma ställe som den forna papperskvarnen.

Stadga för Akademikvarnen 1680

Som ovan nämnts föreligger från år 1680 en tryckt »Stadga» för Akademikvarnen, eller Vattenkvarnen som den också kallades. Då de här anförda bestämmelserna för kvarnens rätta bruk erbjuder åtskilligt av kulturhistoriskt intresse, återges »Stadgan» här nedan i dess helhet:

STADGA

Om

Stora Watnqwarnens

i Upsala

ordentliga nyttiande och bruk /

Författat af Magistratu Academico **dher sammastädes**

ANNO 1680

Alldenstundh widh Acad^s^ qwarner här i Upsala Stadh offta infalla och förorsakas åthskillige irringar och trätor dher af / at dhe som dher mala skole willia ingen bijda effter annan / och at Mölnaren / då han är

Bild 12. Akademikvarnen från Dombron i dess skick under 1700-talets senare och 1800-talets förra del. Kopparstick från 1770 av FR. AKRELIUS. Uppsala univ. bibl.

Bild 13. Akademikvarnen från norr. Akvarell från 1797. Uppsala univ. bibl.

nyligen tillkommen / icke weet rätteligen nyttia och betiena sigh af watnet / eller när och huruwijda han bör tillåta dhe andre wärcken / som dher äro / få något watn / så att Acad. och dhe som mala willia / dher igenom icke praejudiceras och skadas. Ty är / sådan oredo till att deste bäter förekomma och aldeles afskaffa / ett wist reglement och ordning författat och stadgat / dhet hädan effter för en lagh af allom / som dhet angår / skall observeras och effterlefwas, som föllier.

1. När ymnigt watn är / att alla qvarner i store huset natt och dagh gå kunna / då uplåter mölnaren till dhe andra wärken / som dher äro / alt dhet öfrige wattnet / som kan umbäras uthan stooreqvarnhusets skada och afsaknad. Men när watnet är lijtet / så att qwarnhuset inthet hafwer något att aflåta / då skole dhe andre wärcken / såsom Hammar / Pappersqwarn och Sågeqwarn / uphöra och stå stilla / undantagen watn konsten / hwilken altijdh måste hafwa sitt nödtorfftiga watn och gå till Slottet / så offta det behöfwes.

2. När minder wattn är / än at alle qwarnerne dher medh stadigt gå kunna / då skole dhe på södersijdan stå stilla / och dhe på dhen norre sijdan gå allena.

3. När ännu mindre watn är / så at desse qwarner på Norre sijdan inthet kunna gå hela dygnet öfwer / då skola och dhe stå om nätterne / och watnet updämmas och samkas till dheras behof på dhe fölliande dagar.

4. Skall mölnaren icke hacka någen qwarn på norresijdan / medan dhe andre dher sammestädes gå allena om dagen / uthan giöra dhet om nätterna / medan dhe andre stå / effter som flere qwarner på dhen sijdan bruka ett watn / och på dhet at ens mäld icke må hindras och Acad. dher igenom något afgå. Men dhe qwarnar och dhen hammar som äro nedan för stora huset och gå med thet watn som the norra qwarnerne redan brukat / hackas när dhet behöfwes / som dhe och betiena sigh af dhet framsläpte watn / som dhe bäst kunna.

5. Effter som / när dhe Norreqwarnerne i huset för watn nödh skull gå allena om dagen / offta blifwer trångt om mala / och dherföre pläga upkomma trätor och banskap. Ty skall mölnaren / till att förekomma sådant / på sådane tijder noga observera dhen gamble ordningen / at hafwa en qwarn för Acad^s^ staat och folck / annan för Staden / trijdie för bagarenar i Staden / fierde för lantmannen / och dhen femte för Hospitalet och dhe fattige / så at hwar och en må weta whilken qvarn han då bör bruka och wänta effter / och icke oena sigh medh någon annan / och dher om kijfwa. Men när ymnigt watten är och alle qwarnerne gå kunna

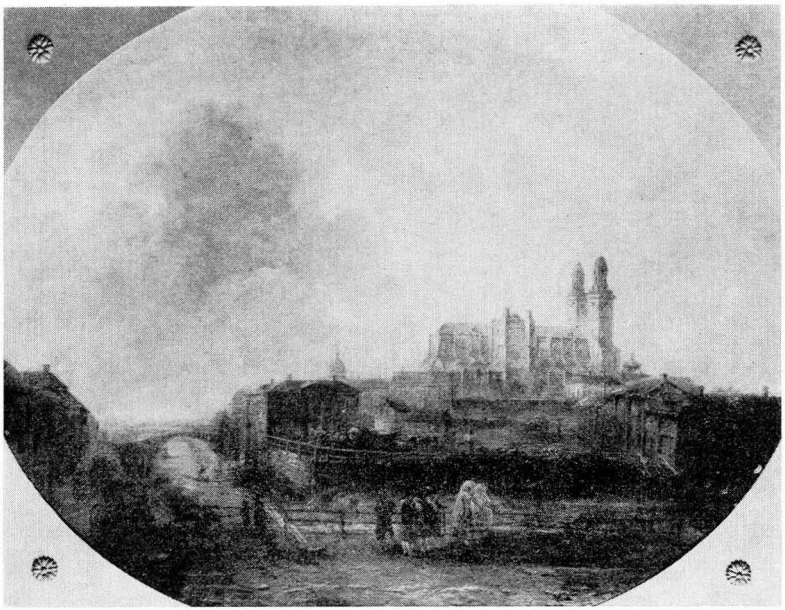

Bild 14. Akademikvarnen och domkyrkan. Oljemålning av ELIAS MARTIN (1739–1818), Malmö museum.

/ då stånde hwariom och enom fritt att betiena sigh ef dhen qwarn / som honom hälst behagar.

6. Skall effter ett gamalt bruk och långligh praxin dhen altijdh först mala / som med sin mäldh först till qwarns kommer och dhen som senare kommer icke praejudicera honom.

7. Skall och ingen / när så lijtet watn är / at dhe norre qwarnerne gå allena / hafwa någen qwarn borta öfwer tu dyng tillijka / på dhet at andra / som och behöfwa mala / dher igenom icke må komma till att lijda.

8. Förbiudes här med at föra någon sädh i qwarnen / som icke är wäl torr / på dhet at qwarnstenarne icke måge förskämas och Acad. något försnillas igenom ett sinkesampt malande. Hwilken som förer dijt så rå sädh / at hon degas under stenen / och Mölnaren nödgas dhen afösa och å nyå hacka stenen / den samma skall dherföre mista sin tull och säden hemföra.

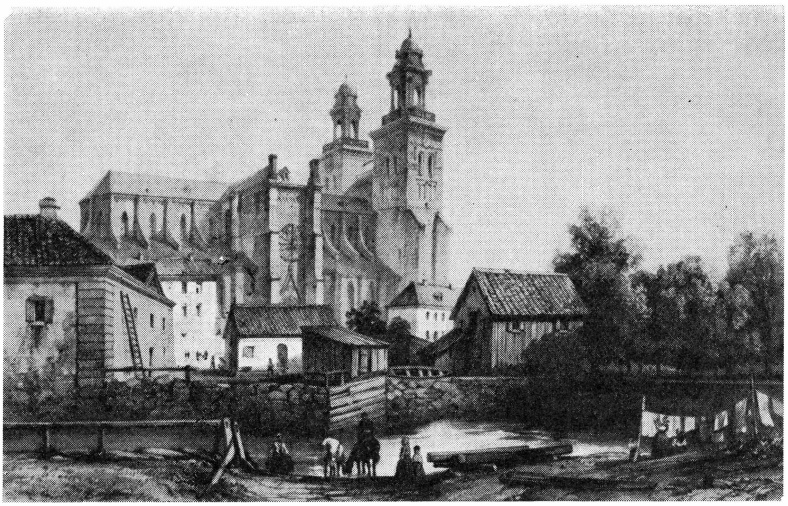

Bild 15. Akademikvarnen och domkyrkan, 1840-talet. Litografi av A. MAYER.

9. Skall ingom wara effterlåtit at ösa skopetals på skrufwen / hwar igenom Acad^s^ tull offta försnillat blifwer uthan dhen som hafwer mer än en gångh går i skrufwen / han öse dhet sedan uthi när dhet förre är utmalet / effter som Mölnaren skall dher effter taga tullen / och till dhen ändan hafwer man alle skrufwarne uthmätt effter fiärding och halfspan & c.

10. Skall tagas i tull twå skopor af en tunna hwete / rogh / korn / och hafre / af malt tages en skopa / effter som wanligit warit.

11. Ey skall Mölnaren tillåta några swijn / antingen sine eller andras, wara i quarnen at henne orena och röta / sampt skada dhe malandes säcker / uthan hafwa sitt swijnhuus uthanför qwarnen / och dijt bära dhet dambmiöl som faller. Finnas swijnen inne i qwarnen / skola dhe wara förfallne / och strax föras i Hospitalet.

12. Ehoo som hälst / dhet ware sigh antingen Mölnare eller dhe som hoos honom mala / bryter på något sätt emot dhenne förordningh / han skall strax plichta effter som här förmält är / och man widare / effter sakens beskaffenhet / pröfwar skiäligit. Datum Upsala 22. Septembr. Anno 1680.

Rector & Senatus Academicus.
Locus Sigilli.

Bild 16. Akademikvarnen och domkyrkan. Litografi 1852 av C. J. BILLMARK.

Stadgan upplyser om att de andra anläggningarna kring kvarnen 1680 voro hammare, papperskvarn, sågkvarn och vattenkonst. Om vattnets disposition säges att när gott vattenflöde råder upplåter mjölnaren fullt vatten även till de andra verken, medan när vattnet tryter de andra verken skola stå stilla, med undantag för vattenkonsten, som alltid måste vara beredd att föra vatten upp till slottet. Vid svagt vattentillflöde skulle ytterligare den inskränkningen göras att kvarnstensparen på den södra sidan, dvs. åt domkyrkohållet till, skulle stå stilla, medan de på norra sidan, dvs. ut mot ån, fingo gå. Nästa steg i inskränkningen var att stenparen på norra sidan endast skulle gå på dagarna, varigenom man uppnådde uppdämning för kommande dagars kraftbehov. Utförligt föreskrives under vilka betingelser mjölnaren skulle skärpa kvarn-

Bild 17. Det äldsta fotot av Akademikvarnen och domkyrkan, troligen 1870-talet. Märk kvarnhusets förhöjda gavelfasad, tillkommen vid den stora ombyggnaden omkring 1855.

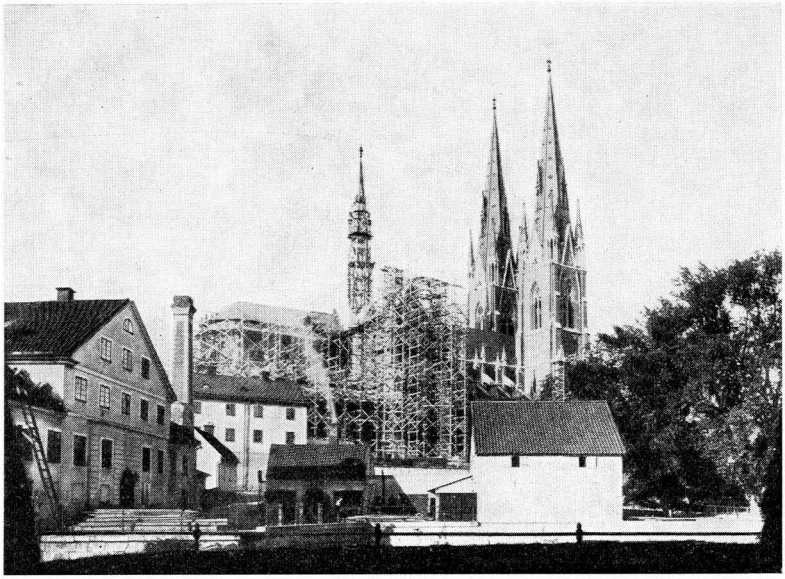

Bild 18. Akademikvarnen efter 1850-talets ombyggnad. Foto från omkring 1890 under domkyrkans ombyggnad enligt Helgo Zettervalls förslag.

stenarna vartill i punkt 5 noggrant uttalas i vilken ordning de i kvarnen malande kategorierna skulle få använda olika stenar: ett stenpar skall mala för akademistaten, ett annat för stadsinnevånarna, ett annat för bagarna i staden, ett annat för bönderna och ytterligare ett annat för hospitalet och de fattiga. Av dessa föreskrifter utläsa vi 1:o vilka kategorier av malande, som använde sig av vattenkvarnen, 2:o att det fanns tillgång till minst fem stenpar på vardera sidan, dvs. att kvarnens driftomfång på 1680-talet omslöt tillhopa tio par stenar och att vid gott vattentillflöde även nattdrift tillämpades. Bland övriga föreskrifter märks punkt 10, där det uttalas hur stor tull kvarnen skall taga, nämligen två skopor av en tunna vete, råg, korn eller havre och av malt en skopa. Dråplig är punkt 11, där det föreskrives hur man skall förfara om någon låter svinen löpa lösa vid och inne i kvarnen.

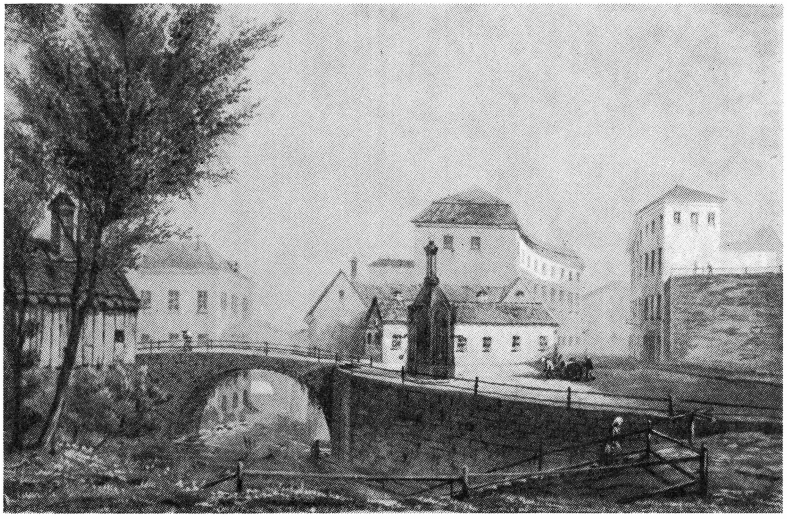

Bild 19. Kvarnbron, S:t Eriks källa och S:t Eriks gränd, 1850-talet. Gouache av okänd konstnär. Privat ägo.

Bild 20. Kvarnbro-valvets södra slutsten, vars inskrift vittnar om att stenbron slagits 1759 under prof. CARL VON LINNÉS rektorat.

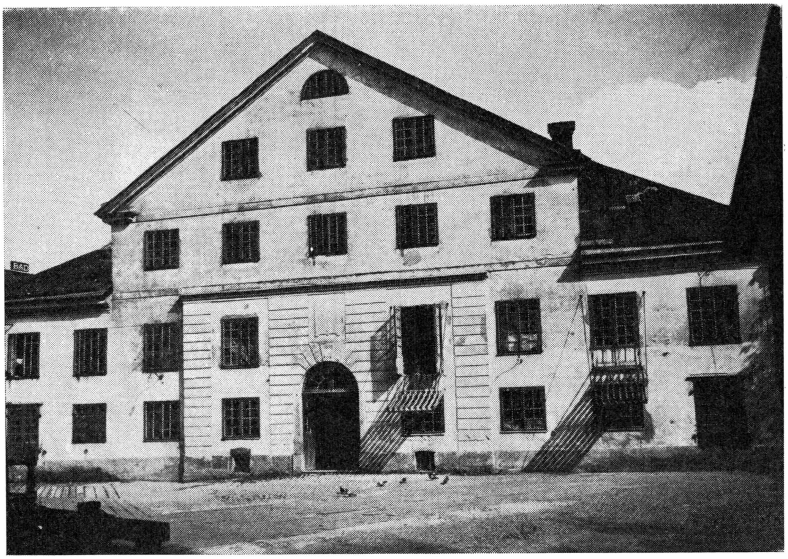

Bild 21. Akademikvarnens gårdsfasad före restaureringen till museum. Foto 1947. Den från 1760-talets kvarnhus kvarstående mittrisaliten kring de tre mittre fönsteraxlarna syns tydligt. Den stora fasadfrontonen med de två våningarna härrör från ombyggnaden omkring 1855.

Den stora ombyggnaden på 1760-talet

En rik förnyelse genomgick vattenkvarnen, som tidigare berörts, på 1760-talet i och med att då, eller åren 1766–68, ett praktiskt taget helt nytt kvarnhus uppfördes. Tack vare att ritningar finns kvar veta vi i detalj hur det nya kvarnhuset blev inrättat. På samma vis som på 1600-talet förlades de två stora hjulhusen innanför kvarnbyggnadens östra och västra fasader. I vardera hjulhuset voro inmonterade tre stora vattenhjul, till vilka drivvattnet fördes medelst skidbord på underfall. De i Tilaska samlingen på Kungl. Biblioteket bevarade ritningarna visa dels genomskärning av östra delen av kvarnbyggnaden med östra hjulhuset, dels en längdsektion utefter östra hjulhuset och dels en plan över östra hjulhuset samt transmissionsmaskineriet i den under markplanet belägna maskinvåningen. Till dessa bilder, bilderna 9, 10 och 11, hänvisas. Det befinnes att de tre stora vattenhjulen, som ingå i vardera

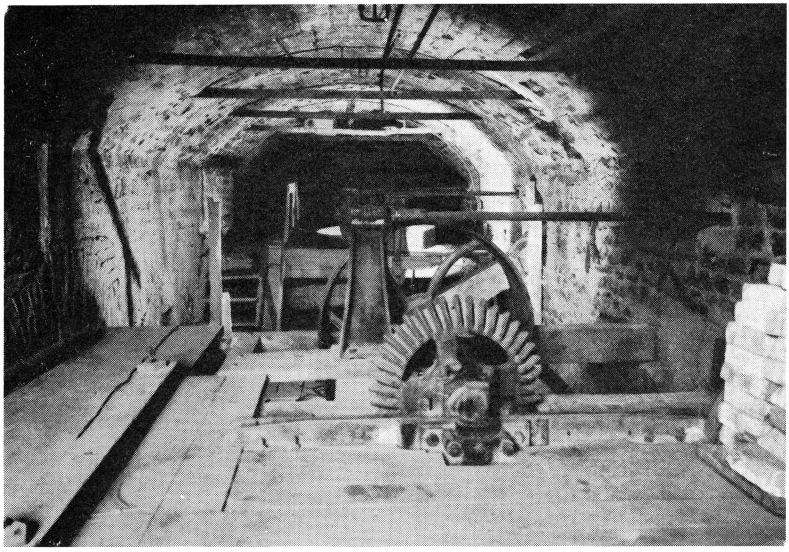

Bild 22. Östra hjulhuset, foto från norr 1947 innan ännu turbinmaskineriet utrivits. Hjulhuset numera återställt som minnesrum från 1760-talets kvarn.

hjulhuset, drivit på vardera sidan fem par stenar, liktydigt med att kvarnens tillhopalagda stenpar blev tio. Tvivelsutan torde denna ståtliga vattenkvarn ha utgjort en av de större industribyggnaderna i 1700-talets Sverige.

Intressant är att på ritningarna se hur själva kvarnbyggnaden var disponerad över driv- och transmissionsvåningarna. Kvarnhuset var egentligen endast envånigt i det att den stora malningssalen i gårdens markplan höjde sig igenom två våningsplaner. Rumsdispositionen framgår vid ett studium av bild 10. Medan man på bildens vänstra hälft ser in i den stora kvarnsalen, ser man på den högra gårdsfasadens arkitektur med tvåvånig resning och med de tre mittre axlarna omslutna av en risalit, bärande ett lågt gavelkrön. Taket utgjordes av ett mansardtak med ett balustradräcke i höjd med brytningen. Gårdsfasadens hörn livades av rusticerade lisener. Den fasad, som vette mot Dombron, var arkitektoniskt utformad på ett något olikartat sätt. Här upptog den tvåvåniga malningssalen endast en fönsterrad, genom vilket arrangemang man

kunnat stanna vid tvåvånig anordning på hela den höga fasaden. På båda sidor om kvarnsalens fasad ses hjulhusens stora vattenportar, ännu idag bevarade. Fasadens mittparti baserar sig på den likaledes ännu bevarade halvrunda kvarnön och från en port i densamma nås förbindelse med transmissionsvåningen. På ömse sidor om den nedre våningen ovan kvarnön ses de slutna väggar, bakom vilka de två mäktiga hjulhusen höjer sig. Vid den utbyggnad, som sedermera gjordes, företogs vissa förändringar av praktisk art. Sålunda arrangerades från transmissionsvåningen murgångar i södra fasaden ut i hjulhusen så att de stora vattenhjulen lätt kunde nås vid reparationer, av-isning o. dyl. Hjulhusen stego med sina valv ett bra stycke över kvarnsalens golvnivå och över hjulhusen voro inrättade filer av rum, två större mot huvufasaderna och ett emellan dem. Det är att förmoda att dessa galleriartade rum utgjorde kvarnens magasin för dels omalen spannmål, dels för färdig mäld.

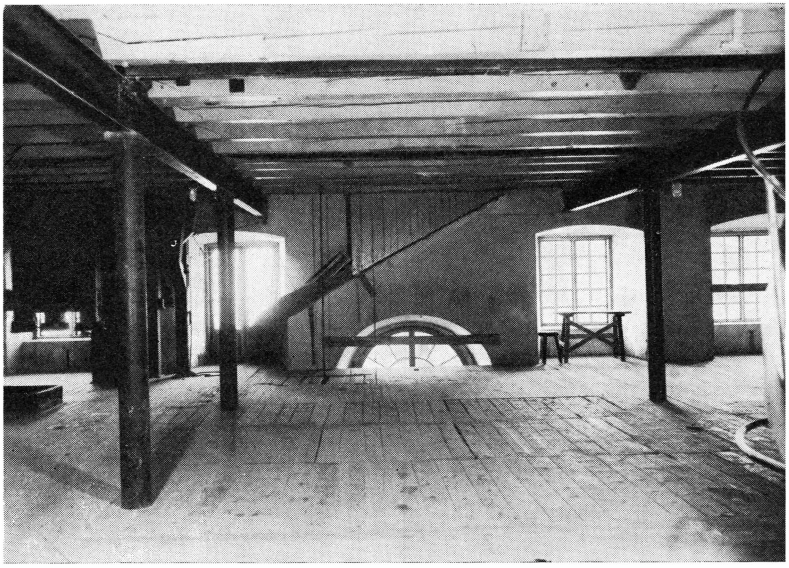

Bild 23. Akademikvarnens andra botten — nu Stadshallen — före ombyggnaden till museum. Foto 1947.

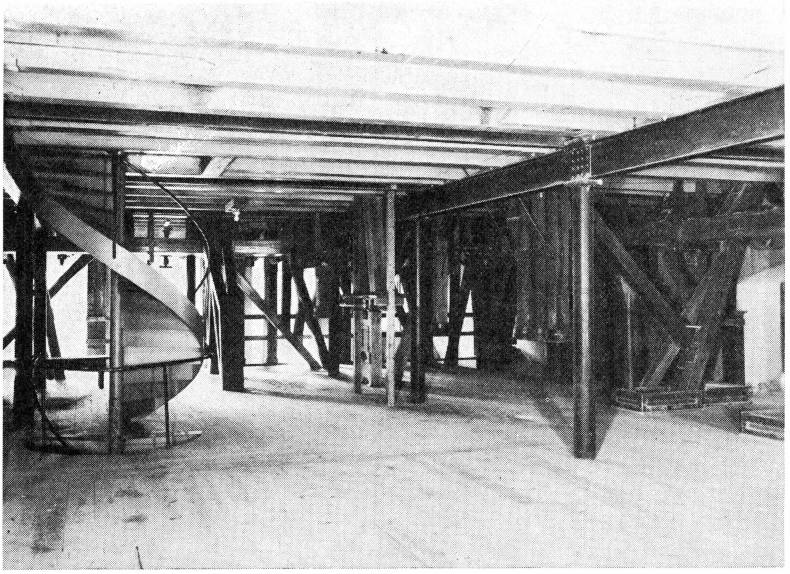

Bild 24. Akademikvarnens tredje botten — nu Landskapshallen — före ombyggnaden till museum. Foto 1947.

Omdaningen vid mitten av 1800-talet

Hur 1800-talets maskindisposition var inrättad veta vi ej, men vad vi veta är att drivmaskineriet blev förändrat vid en stor ombyggnad, som utfördes vid mitten av 1800-talet, sannolikt omkring 1855. 1700-talskvarnens hjulhus voro, som nyss sagts, apterade för tre vattenhjul i vardera, nu decimerades hjulens antal till två i vardera. Möjligt är att det ur drivsynpunkt befanns mera ekonomiskt att hålla två större hjul i stället för tre mindre, något som kan sammanhänga med att genom kvarnfallets ringa höjd vattendrivningen måste ske från underfallsläge.

Men Akademikvarnen måste under 1800-talets senare del och 1900-talets början ytterligare förändras. Vattenkraften från det låga kvarnfallet vållade genom sin obeständighet, särskilt sommartid, stora bekymmer och man nödgades, allteftersom omständigheterna det krävde, stänga av stenpar efter stenpar. På 1870-talet var man

mogen att inmontera ny kraft i kvarnen: det var nu som ångmaskinhuset med dess stora skorsten vid kvarnbyggnadens västra sida uppfördes. Vattenkraften direkt på drivhjulen tillgodogjorde man sig ännu vid de stora vår- och höstflödena, men endast genom ångkraftens beständighet kunde malningen hållas i gång året runt.

Viktiga data i kvarnens historia blevo 1910 och 1918. Förstnämnda år härjades kvarnen av en våldsam brand. När den svartbrända kvarnkroppen stod urblåst, hade ett osökt tillfälle att helt bygga en ny kvarn yppat sig. Men så blev lyckligtvis ej förhållandet. Den reparation, som skedde, följde helt linjerna från 1850-talets ombyggnad. Av självförklarliga skäl genomfördes dock en del moderniseringar. Sålunda synes det ha varit nu som vattenhjulen fingo vika för turbiner, tre i vardera hjulhuset, vilka via transmissioner drevo stenarna. År 1918 inträdde Uppsala Valskvarn som kvarnarrendator, varvid el-drift installerades. Samtidigt med att turbinerna utnyttjades som drivkälla vid nöjaktigt vattenflöde, samkördes turbiner och el-motor för att uppnå konstant varvtal. Detta kombinerade drivsätt varade ända tills kvarndriften nedlades år 1946 — praktiskt taget jämt 300 år efter det drottning Kristina överlåtit »kronans tullkvarn» till det av hennes höge fader starkt omhuldade universitetets ekonomiska förkovran.